

Controversen in Context

‘Adieu, dit le renard. Voici mon secret. Il est très simple: on ne voit bien qu’avec le coeur. L’essentiel est invisible pour le yeux. L’essentiel est invisible pour les yeux, répéta le Petit Prince, afin de se souvenir.’
Antoine de Saint-Exupéry, *Le Petit Prince* (1943)

Voor mijn lieve ouders,
opgedragen aan Hedwig, Floris en Anna.

Controversen in Context

*Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige
controverspublicaties van de jezuiten in de
zeventiende-eeuwse Republiek*

JOEP VAN GENNIP



Hilversum
Verloren
2014

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Sormani Fonds.

Afbeelding op het omslag: olieverfschilderij 'Schip der Kerk', toegeschreven aan de Enkhuiser schilder Jacob Gerritz. Loef (ca. 1605-ca. 1684). Afgebeeld is de symbolische strijd tussen de katholieke kerk (het schip, met oudtestamentische figuren, de kerkvaders en de katholieke geestelijkheid) en de niet-katholieke gelovigen. Deze laatste groep ligt als drenkelingen rond het schip in het water, reddeloos verloren. Onder hen de vroege-christelijke ketteren Donatus, Arius en Simon magnus. De nieuwe lichtung andersgelovigen wordt gerepresenteerd door Jan Hus, Luther, Calvijn en Menno Simons. Waarschijnlijk stelt de man in de zwarte toog, onderaan de linker mast, een jezuïet voor. Het schilderij is door Loef rond 1645 speciaal vervaardigd voor de Enkhuiser jezuïetenstatie.

Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen, 2014.

ISBN 978-90-8704-439-8

© 2014 Joep van Gennip & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Woord vooraf

Voor u ligt het eindresultaat van een queeste die vele jaren van uitgebreid onderzoek heeft gevergd. In 2005-2006 werd begonnen met een verkennende studie naar de rol die de Nederlandse jezuïeten in het verleden hebben gespeeld bij het bekeringswerk. Aanvankelijk werd hierbij ook de meer recente tijd in ogenschouw genomen, met als achterliggende gedachte om eventuele overeenkomsten en verschillen in de aanpak van de jezuïeten op dit terrein te verhelderen. Hadden de jezuïeten een geijkte methode om protestanten te bekeren en indien dit het geval was, was deze methode in de loop van de tijd aan veranderingen onderhevig?

Gaandeweg de verdere uitwerking van de onderzoeksopzet en het doornemen van de achtergrondliteratuur, bleek deze invalshoek te breed en was de periodisering te ruim gekozen. Vandaar dat werd besloten om het onderzoek te concentreren op de zeventiende eeuw. Een tijd waarin katholieke gelovigen in de Republiek werden gezien als tweederangsburgers, maar ook de periode waarin de Hollandse Missie van de jezuïeten werd uitgebouwd tot een groot netwerk van staties in diezelfde Republiek. In de controversepublicaties van deze missionarissen hoopte ik een antwoord te vinden op de vraag naar hun bekeringsstrategieën. Het aantal missionarissen dat én werkzaam was geweest in de Republiek én dergelijke publicaties had geschreven bleek zeer omvangrijk, vandaar dat opnieuw werd besloten tot een verdere afbakening. De context of omgeving waarin de betreffende auteur opereerde, evenals het tijdstip van publiceren (vóór, tijdens of na zijn missionaire periode) werden als extra randvoorwaarden toegevoegd. Hierdoor slonk het aantal te analyseren publicaties tot 31. Deze vormden uiteindelijk de basis voor dit onderzoek.

Dit promotieonderzoek werd de eerste jaren in deeltijd verricht, naast mijn vaste aanstelling als adjunct-archivaris van de Nederlandse jezuïeten. Naarmate het project vorderde en het bronnenmateriaal meer aandacht vroeg, werd er meer tijd vrijgemaakt. Toch bleef ik de laatste jaren het schrijven van hoofdstukken voor deze studie combineren met mijn werk als archivaris. Het voordeel van dit lange traject was dat het onderzoek tussendoor op enkele punten werd aangepast en dat sommige aspecten konden rijpen, op basis waarvan sommige hoofdstukken ook werden herschreven. Een ander voordeel was dat de deelresultaten tussendoor in diverse wetenschappelijke artikelen en voordrachten konden worden gepresenteerd. Maar de lange looptijd vergde ook veel concentratie en het continue afwisselen met andere activiteiten was lang niet altijd eenvoudig.

De voorliggende studie bestaat uit zeven omvangrijke hoofdstukken, waarin negen jezuiten centraal staan. Van elke jezuïet wordt een uitvoerige biografie, een overzicht van zijn publicitaire oeuvre en een analyse van (een deel van) zijn Nederlandstalige controversepublicaties gegeven. In de slotbeschouwing worden de diverse onderdelen bij elkaar gebracht en op een hoger niveau geanalyseerd, waarbij de hoofd- en subvragen uit het eerste hoofdstuk leidend zullen zijn. De latinisering van de verschillende eigennamen is gehandhaafd. Dit is deels gedaan vanuit praktisch oogpunt, van de andere kant om anachronistische elementen in het verhaal te voorkomen. Waar mogelijk is tussen haakjes wel de Nederlandse variant vermeld. Titels van publicaties worden bij iedere eerste vermelding in elk nieuw hoofdstuk volledig weergegeven in de voetnoten, daarna volstaat een verkorte annotering. Uitzondering hierop vormen enkele veelvoorkomende tijdschriften en naslagwerken, die al zijn afgekort. De *sigla* hiervan treft u achterin deze studie aan. Bij oude drukken die een belangrijke rol spelen in dit onderzoek, zijn tevens de drukkersgegevens opgenomen, alsook de eventuele vindplaats(en).

Voor de totstandkoming van dit omvangrijke werk ben ik velen dankbaar. Allereerst de promotor prof. dr. Peter Nissen die mij al die jaren heeft gesteund bij dit project. De Nederlandse jezuitenprovincie voor de tijd die zij beschikbaar stelde, naast mijn archiefwerk, om mijn dissertatie te voltooien. De medewerkers van de diverse archieven en (wetenschappelijke) bibliotheken in St. Agatha, Amsterdam, Antwerpen, Brussel, Deventer, Duiven, Gorinchem, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leuven, Maastricht, Mechelen, Nijmegen, Oss, Rome, Rotterdam, Tiel, Tilburg, Utrecht en Zwolle. De jezuiten die mij bij het Latijn hebben geholpen, in het bijzonder wil ik noemen Peter Eikenboom S.J. (†), Anton Helt S.J. (†), Guus Hendrichs S.J. (†) en Joop van Banning S.J. Veel dank aan hen voor het geduld en het min of meer privéonderwijs dat ik mocht ontvangen. De kritische meelezers Paul Begheyn S.J. en Hans van Gennip, die vanaf het begin de verschillende hoofdstukken nauwgezet doorlazen en voorzagen van commentaar. Ook de suggesties en hulp van Gian Ackermans, Theo Clemens en Marc Lindeijer S.J. waren nuttig. Een apart woord van dank aan de Franciscus van Salesstichting voor de financiële middelen die zij beschikbaar heeft gesteld om dit proefschrift te realiseren.

Tot slot wil ik in het bijzonder mijn vrouw Hedwig van de Nieuwenhof bedanken voor haar niet aflatende steun bij dit project. De afgelopen jaren, met de komst van onze twee kinderen en je eigen opleiding tot medisch specialist, waren tropenjaren voor ons allebei. Toch gaf je mij steeds de vrijheid om ook in de avonduren aan mijn onderzoek te werken. Omdat je tijdens je laatste zwangerschapsverlof tijd over had, bood je ook nog aan om de literatuur- en bronnenlijst op te stellen, wat mij veel tijd bespaarde. Hedwig, dank voor alles.

Joep van Gennip, Nijmegen, 7 oktober 2013

Inhoudopsgave

Woord vooraf	5
1 Inleiding	15
1.1 De veranderende religieuze situatie in de zeventiende-eeuwse Nederlanden: een verkenning	15
1.2 Lezers en drukkers in de Republiek	25
1.3 Status quaestionis	30
1.3.1 Historisch onderzoek naar de religieuze polemieken in de Lage Landen	30
1.3.2 Historisch onderzoek naar de religieuze polemieken in internationaal perspectief	39
1.4 Bellarminus als founding father van de systematische katholieke controversetheologie	51
1.5 Kernbegrippen	54
1.6 De uitwerking van het onderzoek	64
1.6.1 Centrale vraagstelling, subvragen en de operationalisering van het onderzoek	64
1.6.2 De vergelijkende analyse van de controversepublicaties	72
1.6.3 De bronnen voor de biografieën en de context	83
1.6.4 Afbakening in tijd	85
1.7 Wetenschappelijke verantwoording en belang	87
2 Een polemische ‘populist’ in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de Bestandsjaren	90
<i>Joannes van Gouda (1571-1630)</i>	
2.1 Joannes van Gouda: ‘t volk met dwaese klap vermaekt’	90
Inleiding	90

2.1.1	Het biografische en contextuele gedeelte	91
	<i>Zijn leven vóór de Bestandsjaren</i>	91
	<i>Verblijf in Antwerpen, 1604-1613</i>	95
	<i>Het dispuut tussen Joannes van Gouda en Franciscus en Samuel van Lansbergen (Lansbergius)</i>	104
	<i>Verblijf in Brussel, 1616-1630</i>	109
	<i>Overlijden</i>	111
2.1.2	Een overzicht van zijn publicaties	113
2.1.3	Een analyse van de controverse geschriften uit de kettingpolemieek tussen Joannes van Gouda en Franciscus en Samuel van Lansbergen	119
1	S. Lansbergius, <i>Ghesprec over de Leere vande Transsubstantiatie</i> (1609)	119
2	J. van Gouda, <i>Andwoorde Ioannis de Gouda [...] op de medesprake aengaende de transsubstantiatie met Francisco ende Samuele Lansbergen</i> (1609)	126
3	F. Lansbergius, <i>Weder-antwoorde Francisci Lansbergii, [...] Teghens de antwoorde Ioannes de Gouda [...] Op sekere bedenckingen Lansbergii voorseyt, aengaende de Transsubstantiatie</i> (1610)	132
4	S. Lansbergius, <i>Ghespreck over de leere vande transsubstantiatie, tusschen Franciscum Lansbergium [...] ende Ioannem de Gouda [...] Uyt-gegeven ende verrijckt met Nadere verclaringhen Samuelis Lansbergii [...] tot wederlegginge van de Medesprake die Gouda voor-naemt tegens dit Ghespreck heeft verdicht ende uytgegeven</i> (1610)	136
5	J. van Gouda, <i>De victorieuse transsubstantiatie Ioannis de Gouda [...] over Franciscum ende Samuelem Lansberghens Woorden-dienaers tot Rotterdam</i> (1611)	139
6	F. Lansbergius, <i>Wtvaert vande Roomsche Transsubstantiatie [...] nu ten tweeden male beweert ende verdedicht</i> (1612)	149
7	S. Lansbergius, <i>Doots-vonnis tegens de paepsche Transsubstantiatie wt de heylighe Schrift ende Outvaders vergadert ende te samen ghestelt</i> (1612)	156
8	J. van Gouda, <i>De Godtloosheyt der Rotterdamscher Inquisitie</i> (1612)	161
2.1.4	Conclusie	167

3	Twee tijdelijke of oud-missionarissen uit de Noordelijke Nederlanden	
	<i>Jacobus Stratius (1559-1634) en Godefridus Wandelman (1591-1654)</i>	175
3.1	Jacobus Stratius: ‘Provinciaal en polemist’	175
3.1.1	Het biografische en contextuele gedeelte	175
	<i>Werk en leven in de Zuidelijke Nederlanden</i>	175
	<i>Als zielzorger naar Haarlem, 1614-1616</i>	182
	<i>Terug naar de Zuidelijke Nederlanden: een veelvoud van functies</i>	187
3.1.2	Een overzicht van zijn publicaties	191
3.1.3	Een analyse van zijn controverseschriften	196
	1 <i>Tafele des gheloofs</i> (1617-editie)	196
	2 <i>Vertooning(h)e vande hoofd-stucken van het out Roomsche</i> <i>Catholyck Gheloof</i> (1617-editie)	203
3.1.4	Conclusie	213
3.2	Godefridus Wandelman: ‘Een gesel voor predikanten’	214
	Inleiding	214
3.2.1	Het biografische en contextuele gedeelte	215
	<i>Zijn jeugdijaren</i>	215
	<i>Leuven, intrede in de Sociëteit van Jezus en priesterwijding</i>	219
	<i>Missionaris in de Hollandse Zending</i>	221
	<i>Arbeider in de Vlaams-Belgische Jezuietenprovincie</i>	224
3.2.2	Een overzicht van zijn publicaties	245
3.2.3	Een analyse van zijn controverseschriften	248
	1 <i>La chandelle esteinte, et puante, de Samuel des Marets</i> (1635)	248
	2 <i>Den wegh der saligheyt</i> (1638)	259
	3 <i>G.W. korte cathollicke, ende minneliicke andtwoordt</i> (1639)	275
	4 <i>G.W. nieuwe-jaers-brief</i> (1639)	286
	5 <i>Gheessel ghepast op een nieu boecxken</i> (1640)	288
	6 <i>Clare sekere aenwysinghe vande Kercke Christi</i> (1647)	294
3.2.4	Conclusie	302
4	Een missionaris uit de Noordelijke Nederlanden	
	<i>Augustinus van Teylingen (1587-1669)</i>	307
4.1	Augustinus van Teylingen: ‘Een jezuiet in de grachtengordel’	307
	Inleiding	307
4.1.1	Het biografische en contextuele gedeelte	308
	<i>Vóór zijn komst naar Amsterdam, 1587-1619</i>	308
	<i>Amsterdam, 1578-1621: een stad in transitie</i>	313
	<i>Zijn eerste werkzaamheden</i>	316

<i>Consolidatie, verdere activiteiten en de oprichting van een tweede jezuïetenstatie in de stad</i>	318
<i>Strubbelingen met de seculiere geestelijkheid</i>	324
<i>Van Teylingen versus Marius</i>	328
<i>Intermezzo: wie heeft Vondel bekeerd?</i>	329
<i>Toch vervolging ...</i>	333
<i>Verzorging van pestlijders en nieuwe initiatieven</i>	335
<i>Van Teylingens laatste jaren en de problemen rond zijn opvolging</i>	339
<i>Epiloog</i>	342
<i>Tussentijdse conclusie</i>	344
4.1.2 Een overzicht van zijn publicaties	347
4.1.3 Een analyse van zijn controversegeschriften	361
1 <i>Vraghen op het stuck des gheloofs ender warer religie (1635)</i>	361
2 <i>Vraghen op het stuck des gheloofs van het Heylig Hooghweerdigh Sacrament des Autaers (1635)</i>	364
3 <i>Extractum catholicum, vervangende eenighe vraghen op het stuck des gheloofs ende der warer religie (1640)</i>	366
4 <i>Op-comste der Neder-lantsche Beroerten (1642)</i>	381
5 <i>Grondt-bewijs vande seeckerheydt, vastigheydt ende waerheydt der algemeyner ofte Catholycker Roomscher Kercke (1645)</i>	390
4.1.4 Conclusie	395
5 Een polemische redenaar en veelschrijver uit de Zuidelijke Nederlanden	
<i>Cornelius Hazart (1617-1690)</i>	402
5.1 Cornelius Hazart: 'Een zwarte kerkuil aan de Schelde'	402
Inleiding	402
5.1.1 Het biografische en contextuele gedeelte	402
<i>Vóór zijn intrede</i>	402
<i>Intrede en vorming</i>	405
<i>'Het is zelfs geoorloofd van de vijand te leren': Hazart als controversepreker in Antwerpen, 1654-1690</i>	408
<i>'Nieuwe gheesten die haer uytgheven voor Catholijcke': de Jansenisten</i>	416
<i>'Dé jezuiet van Antwerpen': zijn laatste jaren en overlijden</i>	419
5.1.2 Een overzicht van zijn publicaties	421
Inleiding	421
<i>De analyse en indeling van Hazarts werken bij Martens</i>	421
<i>Enkele technische en kwantitatieve gegevens over Hazarts oeuvre</i>	427

5.1.3	Een analyse van de controversegeschriften uit de kettingpolemieck tussen Cornelius Hazart en Jacobus Lydius	430
1	Lydius, <i>Den Roomschen Uylen-spiegel</i> (1671)	433
2	Hazart, <i>Ontsteltenisse van den ghereformeerden kercken-raet ende ghemeente van Dordrecht</i> (1671)	443
3	Lydius, <i>Den Antwerpschen uyl in doods-nood</i> (1671)	449
4	Hazart, Het 'voorwoord' uit de <i>Versoeninghe vande menschen met Godt door het H. sacrificie der misse</i> (1671)	456
5	Hazart, <i>Vreughden-bedryf van 't grauw ende mis-noeghen vande neuswyse der stadt Dordrecht</i> (1671)	457
6	Hazart, <i>Dordrechtschen predikant nu sieck-meester ende ziel-trooster gheworden</i> (1671)	463
7	Lydius, <i>Het overlyden van den Antwerpschen uyl</i> (1671)	466
8	Hazart, <i>Redelycke handelinghe van P. Cornelius Hazart</i> (1672)	468
9	Lydius, <i>Laetste olysel, voor den Antwerpschen uyl in doods-nood</i> (1672)	471
10	Hazart, <i>Eerste vervolgh vande redelycke handelinghe van P. Cornelius Hazart</i> (1672)	474
	Epiloog	479
5.1.4	Conclusie	479

6	Drie jezuitenmissionarissen werkzaam in de Noordelijke Nederlanden <i>Paulus van den Berghe (1609-1683), Franciscus Mijleman (1610-1667) en Joannes van der Laen (1618-1669)</i>	486
6.1	Paulus van den Berghe: 'Auteur van een katholieke <i>bestseller</i> '	486
6.1.1	Het biografische en contextuele gedeelte	486
	<i>Vóór zijn intrede in de Sociëteit van Jezus, 1609-1628</i>	486
	<i>Intrede en verblijf in katholiek gebied, 1628-1645</i>	489
	<i>Zending naar de Hollandse Missie: het Friese gewest, 1645-1656; 1663-1682</i>	491
	<i>Pastorale werkzaamheden</i>	496
	<i>Omgang met niet-katholieken</i>	502
	<i>Gorinchem, 1657-1661</i>	507
	<i>Pastorale activiteiten</i>	509
	<i>Vervolging?</i>	511
	<i>Antwerpen, Roermond en weer terug naar Leeuwarden, 1661-1682</i>	513
	<i>Tussentijdse conclusie</i>	515
6.1.2	Een overzicht van zijn publicaties	517
6.1.3	Een analyse van zijn controversegeschriften	520

1	<i>Kort onderwijs in het Recht Geloof</i> (1685-editie)	520
2	<i>Voor-rede tot den leser</i> (1666?)	526
6.1.4	Conclusie	529
6.2	Franciscus Mijleman: ‘Apostel van de Ommelanden’	531
6.2.1	Het biografische en contextuele gedeelte	531
	<i>Vóór zijn intrede</i>	531
	<i>Intrede en vorming</i>	532
	<i>De religieuze en politieke situatie in Groningen en de Ommelanden</i> <i>vóór de komst van Mijleman</i>	532
	<i>Een Brugse jezuiet in de Groninger Ommelanden</i>	539
	Epiloog	550
6.2.2	Een overzicht van zijn publicaties	550
6.2.3	Een analyse van zijn controversegeschriften	554
1	<i>Vast ende klaer bewys</i> (1661)	554
2	<i>De Getrouwe Leydsman, ofte Ernstlijcke waerschouwinge</i> (1664)	558
3	<i>Modell, waer naer alle dwaelgeloovige op het sekerste sich</i> <i>hebben te reguleeren</i> (1664)	569
4	<i>Het ongepubliceerde “Ommelands Eer”</i> (1664)	575
6.2.4	Conclusie	584
6.3	Joannes van der Laen: ‘Een verdediger van Ordesbelangen in de Republiek’	587
6.3.1	Het biografische en contextuele gedeelte	587
	<i>Intrede en vorming</i>	587
	<i>Naar de missie</i>	590
6.3.2	Een overzicht van zijn publicaties	604
6.3.3	Een analyse van zijn enige controversegeschrift <i>Verdediging des tafels des gheloofs</i> (1653)	606
6.3.4	Conclusie	614
7	Een oud-missionaris uit de Noordelijke Nederlanden <i>Gerardus Otthonis (1592-1675)</i>	616
7.1	Gerardus Otthonis: ‘Een zielenredder in de Hollandse missie’	616
7.1.1	Het biografische en contextuele gedeelte	616
	<i>Vóór zijn intrede</i>	616
	<i>Intrede in Mechelen en verblijf in ’s-Hertogenbosch</i>	617
	<i>Zijn werkzaamheden in het Land van Ravenstein, ’t Loo en zijn</i> <i>korte verblijf in Haarlem</i>	619
	<i>Missionaris in de Tielerwaard</i>	623

<i>Zielzorg in Friesland</i>	624
<i>Laatste missiepost en terugkeer in de Zuidelijke Nederlanden</i>	629
<i>Tussentijdse conclusie</i>	632
7.1.2 Een overzicht van zijn publicaties	633
7.1.3 Een analyse van zijn controversegeschriften	637
1 <i>Schole van t'verschil des gheloofs</i> (1655)	637
2 <i>Geuse-valle oft on-weder-leggelycke vastigheydt der Roomsche Kercke in 't Gheloof</i> (1670)	648
7.1.4 Conclusie	658
8 Slotbeschouwing	
<i>Controversen in Context</i>	660
8.1 De beschrijving van de auteurs, hun activiteiten en de context	661
8.1.1 Afkomst en opleiding	661
8.1.2 Missionering en lekenparticipatie	663
8.1.3 Pastorale activiteiten en seculiere bemoeienis	666
8.2 De vroomheidsliteratuur en de liedbundels	668
8.3 De controversepublicaties in relatie tot hun context	669
8.3.1 Kwantitatieve gegevens en uiterlijke kenmerken in relatie tot de context	669
8.3.2 De inhoudelijke kenmerken in relatie tot de context	672
8.4 De gevolgde argumentatie	679
8.4.1 De grondstructuur	679
8.4.2 De kennisbronnen	681
8.4.3 Klassieke argumenten, retorische technieken en drogredeneringen	685
8.5 De doelgroepen: consolideren of bekeren?	687
8.6 Strategie en context	692
8.6.1 Karakteristieken van de gevolgde strategie	692
8.6.2 De context	694
Bijlagen	696
Geraadpleegde archieven	723
Bronnen en literatuur	726
Lijst van opgenomen illustraties, tabellen en kaart	765
Samenvatting	768
Summary	777
Register	785
Curriculum Vitae	800

